
НАТХНЕНИЙ ТРУДІВНИК НА НИВІ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ (народознавчі сюжети у мемуарній та епістолярній спадщині Євгена Чикаленка)

Інна СТАРОВОЙТЕНКО

Сьогодні, в умовах інтенсивного відродження духовних джерел українського минулого, особистісної галереї справжніх його творців, актуальним завданням стало всебічне дослідження діяльності багатьох маловідомих і тривалий час непопулярних, але заслужених і гідних історичної пам'яті постатей. До їх чисельної когорти належить і велична та колоритна постать Євгена Харлампійовича Чикаленка (1861–1929), активного учасника українського руху поч. ХХ ст., громадсько-політичного діяча, мецената, фундатора української преси, популяризатора агрономічних знань українською мовою та палкого патріота, над усім життям та діяльністю якого панувала українська ідея, глибока національна свідомість та переконаність у самобутності народу, до якого він належав і багатьма рисами ментальності якого пишався.

Ім'я цього заслуженого українця поступово повертається в історичний літопис і займає на його сторінках належне йому місце: досліджується життєпис Є. Чикаленка, у його контексті розкриваються сторінки багаторічної й наполегливої праці діяча на різних теренах суспільного життя. Для неї він не шкодував ні моральних сил, ні коштів, бо був “наскрізь громадською людиною”, кожен

український захід переживав всім своїм єством. Окремі справи ставали змістом життя Євгена Харлампійовича, часто від їх успіху залежали його настрої та самопочуття. Є. Чикаленко увійшов в історію ще і як “український Дон-Кіхот, головний ткач матеріальної тканини поч. ХХ ст.”¹, який любив свою справу не лише до глибини душі, а й до глибини власної кишені.

У добу зневажливого ставлення до українства, його шовіністичних переслідувань на рівні безпрецедентних у світовій історії урядових указів про заборону української мови в навчальних закладах та видавничій сфері Є. Чикаленко і його однодумці намагалися подолати зневагу до мови народу, як “мужицької” та “низькорозрядної”, відродити й популяризувати рідне слово у виданнях для масового читача. У контексті цих завдань Є. Чикаленко власними коштами заохочував до українського письменства тих майстрів пера, які були українцями, але через матеріальні обставини змушені були працювати на чужій літературній ниві. Діяч вважав, що талановито написані, цікаві за змістом українські художні твори повинні були захопити читача, довести літературну красу та довершеність рідного сло-

ва, створити всі підстави для визнання української мови повноправною мовою народу.

В Україні за останні роки дослідниками зроблено чимало для реконструкції біографії, дослідження мемуарної й епістолярної спадщини Є. Чикаленка. Перевидані, нарешті, його “Спогади (1861–1907)”, що вперше побачили світ у Львові у 1925–1926 роках ще за життя автора та “Щоденник (1907–1914)”, виданий єдиний раз також у Львові у 1931 році. Ці твори української мемуаристики поч. ХХ ст. вважалися вже рідкісними виданнями в Україні, бо збереглися лише у книгозбірнях провідних бібліотек в одиничних примірниках. При виході у світ вони були високо оцінені сучасниками. Їх називали справжнім “літописом Самовидця”, який 40 років стояв у центрі руху за національне відродження і, як сучасник і учасник історичних подій, талановито переповів про них, розкриваючи наполегливу, часто непросту, конфліктну працю своїх однодумців, відомих письменників, публіцистів, громадсько-політичних діячів на ниві українського національного відродження.

М. Рудницький у 1931 році назвав “Щоденник” Є. Чикаленка найцікавішою з українських книжок, що вийшла в Галичині за останнє десятиліття, бо він мав “в собі те, за чим так страшенно тужимо, беручи в руки рідну книжку: живих людей, цікаві події і інтелігенцію, що не намагається вийти поза свої природні межі”². “Щоденник” Є. Чикаленка ще називали криницею живучою та цілющою для українців, зневірених та збайдужілих від невдач. М. Корчинський писав: “Хто втомився, зневірився, збайдужів, хай пірне в рядки щоденника. Вийде з того відновлений, відсвіжений, бадьорий”³. В. Дорошенко вважав, що Є. Чикаленко “своїми прецікавими спогадами та щоденником здвигнув собі [...] пам’ятник вічний і триваліший за всі ті монументи, що колись поставлять йому земляки”⁴. Справді, мемуарист зібраним фактажем, талановитими розповідями очевидця, інтерпретаціями багатьох подій та відомих сучасників, зробив велику послугу дослідникам його доби, адже в них вони знаходять безліч історичних, літературознавчих, народознавчих, видавничих та інших сюжетів кінця ХІХ — поч. ХХ ст., вловлюють дух тієї доби, автентично відтворюють моральні цінності, якими керувалися національно свідомі діячі у своїй праці.

З 2003 р. в Україні розпочато 8-томне видання багатой мемуарної, епістолярної й публіцистичної спадщини Є. Чикаленка. Перший том “Спогади” (1861–1907)⁵ вже побачив світ. Проведено і джерелознавче дослідження багаторічного й історично інформативного листування Є. Чикаленка, виявленого у вітчизняних архівах та рукописних колекціях наукових бібліотек України, та визначена його інформативна цінність. У періодичних, науково-популярних виданнях та збірниках з’явилися нариси, які різнобічно досліджували цю колоритну постать, що проорала своєю діяльністю глибокий слід в українській історії.

У даній розвідці поставлено завдання розкрити тісний зв’язок відомого діяча з українським народом, його менталітетом та культурою, проаналізувати народознавчі сюжети, які траплялися в опублікованій і рукописній спадщині Є. Чикаленка, бо крізь усе своє життя він проніс шану і любов до українства, його народних традицій, поетичністю яких захоплювався. Його зворушували легендарні народні пісні та думи, дотепні приказки і прислів’я, які Євген Харлампійович вживав і у власному лексиконі, неабиякий пієтет він мав до народної мудрості та досвіду, уособленням яких був і сам.

Є. Чикаленко був знавцем багатьох українських традицій побуту та господарювання, добре знав і психологію простого люду, бо все життя жив серед нього, поважно ставився до працюючих, мудрих земляків, допомагав їм матеріально, дбав про підвищення життєвого та культурного рівнів їхніх господарств. Сучасники вважали його за людину, сповнену міцних народних традицій, наскрізь перейняту мудрим життєвим досвідом та українством⁶, яке втілювалося у його зовнішності, побуті, стосунках із селянами, відкритій та справедливій вдачі, яка спонукала висловлюватися прямолінійно й щиро.

Своїм зовнішнім виглядом Є. Чикаленко був більше схожий на простого “дядька-господаря”, аніж на пихатого пана. За характеристиками сучасників, це був кремезний козак-степовик із карими очима, орлиним, буйним чубом і опущеними долу вусами. Про походження таких степовиків, нащадків славних запорожців, член Кирило-Мефодіївського братства і вчитель Д. Пильчиков казав: “Степи наші заселені елементами свободолюбними, що не могли помири-

тись з польською панщиною в старій Україні і втікали в степи, де примішалась кров теж свободолюбних кочовиків тюркського племені, і з того виробився тип степового українця, який грав і ще гратиме величезну ролю в історії України”⁷. Зовнішність Є. Чикаленка він характеризував не як слов’янську, а як зовнішність “справжнього берендея чи чорного клобука” із яструбиним носом і волелюбним поглядом.

Д. Дорошенко називав його типовим українцем, який втілював у своїй вдачі особливості української ментальності у її кращих рисах: був стриманим у поведінці з людьми різних світоглядів та переконань, зосередженим, обережним, прискіпливим до себе і свого оточення, всебічно обізнаним із ним, впертим і наполегливим у своїх поглядах та симпатіях, здатним поступитися особистими інтересами заради громадських.

Молодший сучасник Є. Чикаленка М. Єремів, який познайомився із ним ближче вже в еміграції, так описав його зовнішній вигляд у літньому віці: “Ходив [він] завжди помалу, трохи зігнутий і опустивши голову, а при зустрічі говорив мало і до діла, але під цією зовнішньою флегматичністю крився простий незламний характер, буйний темперамент та глибока відданість усьому українському, що виявлялось рідко, але яскраво і тоді набирало форми справжньої релігії”⁸.

Йому притаманна була велика прихильність і любов до рідної природної стихії та краю, вроджена музикальність, потяг до пісні, дотепність, гумор та гостре слово. Старша дочка Ганна згадувала, що батько часто просив її дівчинкою смикати його за поли на публічних зібраннях, коли він збирався сказати щось занадто гостре.

Євген Чикаленко мав скромний, далеко не панський гардероб, був ощадливим господарем, бо вважав особисте добро громадським, яке він не мав права “тринькати” на власні потреби. Традиційно він носив кремову чесучеву сорочку, білу панаму, довгі чоботи, ходив із ципком, який завжди, за селянською тради-

цією, ставив у куток, їздив у вагоні третього класу, кутив дешевий тютюн, любив просту українську їжу: борщ та кашу, оселедець та картоплю, сало та в’ялену тараню.

Побут у родині Чикаленків також був не панським, а народним, старосвітським. Сучасники та й сам Євген Харлампійович згадували, що кімнати у його будинках були заставлені недорогими скромними меблями, стіни прикрашали малюнки та килими народних майстрів, а канапи застеляли українськими плахтами⁹. У Перешорах, родинному будинку на чотири кімнати, збереглися ще старовинні меблі від діда-прадіда — низенькі дерев’яні канапи від стіни до стіни, з матрацами, виготовленими із кінських грив, застелялися вони старовинними домотканними килимами.

Отже, Є. Чикаленко був яскравою індивідуальністю серед своїх сучасників, мав виразні риси типового українця, який не цурався свого національного коріння, а зберігав і плекав його із великою любов’ю та повагою все життя. На цьому трималися всі його подвижницькі справи. Тож зупинимось на тих чинниках, які сприяли формуванню національної свідомості Є. Чикаленка, його глибокого і пожиттєвого зв’язку із долею свого народу.

Діяльність Євгена Харлампійовича збіглася з історичною добою життя та творчості видатних українських митців: С. Васильченка, І. Карпенка-Карого, М. Коцюбинського, А. Ждахи, О. Кобилянської, М. Лисенка, П. Мартиновича, М. Садовського, П. Саксаганського, О. Сластіона, А. Тесленка, І. Франка та багатьох інших. Саме у той період, незважаючи на заборони та непопулярність українства, у його масі формуються осередки національно свідомих діячів. Вони бажали перетворити народ, до якого належали, у національну спільноту, яка мала історичні права та багату культуру: неперевершених художників слова і пензля, артистів і народних майстрів.

До цього осередку національно свідомих діячів із молодих літ приєднався і Є. Чикален-

Є. Чикаленко

ко. Де б він не проживав і навчався, його вабила лише українська стихія. Із студентської лави мріяв про працю для поліпшення життя свого пригнобленого і зневаженого народу. Цей орієнтир став визначальним у всі періоди його діяльності: і коли жив під гласним і негласним наглядом поліції у своєму рідному маєтку на Херсонщині, і де намагався втілити свої агрономічні знання у практичні нововведення, і коли популяризував ці знання українською мовою у вигляді книжечок для масового читача, і коли видавав українську щоденну газету, яка мала пробудити національно знівільованих читачів, довести їх до усвідомлення своєї самотності, поширити національний рух із окремих українських осередків на широкі соціальні верстви населення, і коли заохочував письменників та поетів писати талановиті твори українською мовою. Провідною ідеєю усіх цих вікопомних справ Є. Чикаленка стала ідея національного відродження, творення української нації. Її паростки проростали із раннього дитинства у душі допитливого й волелюбного хлопчика. Життєві обставини, знайомства, атмосфера у його родині, яка була невід'ємною від народних традицій та побуту, стали тими підвалинами, на яких формувалися глибокі патріотичні й національні переконання діяча.

Рідною стороною Є. Чикаленка стали розкішні, волелюбні, багаті своєю природою та красою степи Херсонщини. Там, у родинному маєтку Перешори, він народився 9 грудня 1861 р., там, серед степової природи, господарських угідь, овечих отар, старих і досвідчених чабанів, сформувалася його непересічна українська вдача. Хлопець у дитинстві не зазнав особливої опіки або тиску з боку батьків, бо мати жила окремо від дітей у повітовому містечку Ананьєві. З перших років подружнього життя із Харлампієм Чикаленком вона незлюбила сільський уклад життя і залишила Перешори. До неї привозили дітей лише на короткі побачення і маленький Євген не відчував натхнення від зустрічей із матір'ю, бо вона навіть не вміла розмовляти його рідною мовою, а лише нарікала на батька, його "мужичу" натуру та свою нещасливу долю. Батько ж Євгена опікувався їхнім немалим господарством, яке спеціалізувалося на хліборобстві та скотарстві. Йому справді бракувало часу для виховання синів. Тому й сталося так, що першою вихова-

тельною Євгена була живописна степова природа, серед якої минули його кращі роки. Із раннього дитинства хлопець допитливими очима придивлявся до праці хлібороба, традицій, без яких не обходився жоден господарський почин, релігійних свят, народну поезію яких вбирав на повні груди у свою дитячу душу.

Його зачаровували народні пісні та казки, співи старих сліпих лірників, які часто зупинялися у Перешорах. Ці духовні першоджерела, безперечно, формували генетичний зв'язок Є. Чикаленка зі своїм етносом, його землеробською культурою та звичаями. З дитинства хлопця приваблювали ігри та забави у безмежному степу у колі ровесників-підпасичів овечих отар. Там він уважно придивлявся та вивчав пташиний і звіриний світ, полюбив степ глибоко і безмежно. Старша дочка Чикаленка Ганна згадувала, що, проживаючи у 1920-х роках в еміграції, Євген Харлампійович постійно нудьгував за рідною Херсонщиною. На чужині йому бракувало стрекотання коників, херсонського степу та сонця, яке йому здавалося на батьківщині теплішим, ніж у чужих краях. Часто йому мріялося на повні груди вдихнути степового повітря, сповненого ароматами терпкого і солодкого, побродити сухим різотрав'ям, і під його шурхіт думати, заспокоювати нерви і забувати про життєві негаразди.

У дитинстві улюбленим вихователем Євгена став "камердинер" його батька Павлуша Олар, людина веселої вдачі й глибокої сердечності, неперевершений у Перешорах казкар, танцюрист та музикант, який чудово грав на сопілці та музичному інструменті, виготовленому із суцільної козячої шкіри — гайді, був знавцем українських приказок та минувшини їхнього краю. Загадкові розповіді, народні пісні й музика Павлуші були першими зернятами, які глибоко запали в душу малолітнього Євгена, сформували у нього любов до української пісні та історії.

Є. Чикаленко згадував, що найбільше у дитинстві він любив слухати казки та небилиці Павлуші. Окремі з них він вважав унікальними, бо вони йому більше ніде й ніколи не зустрічалися серед етнографічного матеріалу. Такою він називав легенду Павлуші про сотворіння апостолом Петром окремих націй — поляків та молдаван. Незабутніми були і розповіді Павлуші про пригоди місцевих селян із вовками, які були частими і небажаними гостями у селянських господарствах¹⁰.

Першим вчителем Євгена став добросердечний і освічений перешорський священик, “пан-отець” Василь Лопатинський, який мав симпатичну зовнішність, глибокий духовний світ, любив свій народ та його пісню, часто співав її у супроводі гітари приємним тенором і залишив у Євгена цим співом незабутні враження.

У 9-річному віці Є. Чикаленка відправили навчатися в Одесу, у приватний пансіон англійця Рандаля. Там йому довелося, можливо, вперше в житті, болісно пережити глузування однокашників і старших учнів над тим, що було йому рідним і святим — його простою натурою та “мужичою” мовою. Тому найбільшою насолодою для хлопця стало не загравання чужими мовами зі своїми ровесниками, а відсторонення від них, перебування у вільні години на робочому дворі школи, серед господарчих стаянь, та спілкування “по-нашому”, українською мовою із двірником Іваном. Там він насолоджувався рідним сільським духом від сіна, корів та набирився наснаги для перебування у чужому для нього середовищі пихатих однокласників.

Після пансіону Рандаля Євген продовжив навчання в Одеській приватній прогімназії, де зустрів незабутніх педагогів: історика А. Андрієвського, вчителя музики, українського композитора П. Ніщинського та неперевершеного лектора-українофіла Л. Смоленського. Останнього називав українським пророком, дуже впливовим і поважним педагогом, який сформував своїми лекціями не одного українця-патріота. Євгенові пощастило відвідувати вечори одеської інтелігенції, які відбувалися у родині директора гімназії Є. Соколовського, дружина якого приятелювала із його матір'ю. Атмосфера, яка там панувала, позитивно вплинула на формування національних почуттів у хлопця. Він згадував, що, почувши одного разу українську пісню у домі Соколовських, яку заспівував його улюблений вчитель Л. Смоленський, він щиро розплакався, і ця подія залишила глибокий слід у душі підлітка. Її він описав так: “На мене вона зробила незвичайне враження, не мелодією, не змістом, а тим, що Смоленський, цей бог, якому всі поклоняються, співає мовою, за яку мене карали, ганьбили, перекиривляли; мовою, якої я почав соромитись, хоч в душі любив, бо нею почав говорити, нею розмовляв з милими моєму серцю перешорськими хлопчиками-пастушками”¹¹. Потім було знайомство із “Тарасом Бульбою”, “Вечорами на хуторі біля Диканьки”, вір-

шами Т. Шевченка, незабутніми народними оповіданнями М. Вовчка та невідступні дитячі фантазії про відважних, легендарних запорозьких козаків, яких він уявляв годинами, і мріяв відродити волелюбну козацьку Україну.

Далі життя повело Євгена такими шляхами знайомств та зустрічей, які лише сприяли його національному зростанню. Після Одеської гімназії він продовжує навчання у Єлисаветграді, у вищому земському реальному училищі I-го розряду. Там познайомився з українською родиною братів Тобілевичів: Миколою та Опанасом, з останнім сидів в училищі два роки за партою і приятелював з усіма братами все життя. Хлопці часто його запрошували додому, де він вбирив у себе українські традиції, які плекалися у родині майбутніх талановитих драматургів та акторів. Євген захоплювався артистичними й образними розповідями батька Тобілевичів — Карпа Адамовича, у якого закріпив усі початки талантів, що повною мірою розвинулися у його дітей. Не менше враження на нього справляв і спів матері Тобілевичів, яка до старості зберегла приємний, неповторний голос. У Єлисаветграді Євген вперше на сцені побачив українські вистави: “Назар Стодола”, “Наталка Полтавка”, “Дай серцю волю, заведе в неволю”, “Гаркуша” у майстерному виконанні майбутніх корифеїв українського театру І. Карпенка-Карого та М. Кропивницького.

Під час канікул разом із двоюрідною сестрою Настею Євген збирав і записував українські народні пісні, приказки та місцеві діалекти. Зібрані ними пісні видало у Києві 1904 року видавництво “Вік” збіркою “300 народних пісень”. У Перешорах хлопець читав сільським парубкам “Кобзар”, твори П. Куліша, М. Вовчка. Він зізнавався, що саме у єлисаветградський період життя його стихійні національні почуття сформувалися у свідомі, і залягли в душі так глибоко, що вже ніхто і ніщо їх не могло вирвати протягом усього життя.

У студентські роки Є. Чикаленко знайомиться і з ідеями російських народників, членів організації “Чорний переділ”, але ці популярні течії його не привабили, про що свідчать наступні рядки: “Коли товариші мої мріяли безпреміно про Волгу, де агітував Рахметов, я думав тільки про працю на Україні серед свого народу”¹².

Продовжуючи навчання у Москві та Харкові, молодий Є. Чикаленко поступово вливається у студентський рух: вступає у Харкові до української студентської громади, яка влаштовувала шевченківські концерти, вечірки, зустрічі з театральними труппами. Він знайомиться там із прогресивним середовищем, яке представляли Д. Пильчиков, М. Лободовський, П. Єфименко, Д. Багалій. Згодом вступає в українську радикальну громаду, або драгоманівський гурток, організований революціонером-федералістом В. Мальованим. Організація стояла на позиціях відродження української нації і перебудови монархічної Росії на федеративних засадах.

Після арешту членів драгоманівського гуртка Є. Чикаленка, як політично неблагонадійного, відправляють із Харкова проживати у провінційну місцевість, яку дозволяють вибрати самостійно. Звичайно, його вибір припав на родинний маєток Перешори, де і прожив 5 років без виїзду, спочатку під гласним, а ще 5 років — негласним наглядом поліції.

Приїхавши у Перешори, Євген застав там велике господарство, яким після смерті батька керував дядько. У ньому було близько 200 голів великої рогатої худоби (волів, корів, биків), 150 коней, до 1000 овець, 50 свиней. Велоса те немале господарство старими віджилими методами, від яких консервативний дядько остерігався відступати і не дозволяв цього робити Євгенові. Він любив повторювати: “Роби так, як я робив, я ж робив так, як твій батько, а розумнішого за нього я не зустрічав у своїм житті. Отож роби наше дурне, твоє розумне нехай полежить”¹³. Із хвилюванням Чикаленко згадував свою першу сівбу, яку довірив йому дядько і з якою він успішно впорався. А згодом швидко розібрався у господарському ремеслі, стаючи першорядним господарем і перетворюючи сумлінною працею маєток у Перешорах на зразковий.

Є. Чикаленко-господар любив, за українською традицією, вставати до схід сонця, виїздити першим із селянами на косовицю, жнива або молотьбу. Працюючи щоденно до глибокої втоми, він зізнався, що найбільше у виснажливих господарських справах його цікавив не матеріальний статок, не бажання збагачення, а прагнення домогтися кращих результатів і зразкового господарства, досвід

якого використовували 6 місцеві селяни для підвищення продуктивності своїх дрібних господарств. Є. Чикаленко зізнавався приятелю І. Липі, що господарство своє він вів переважно із педагогічною метою, “щоб навчити дядьків, як краще господарювати, а сам з нього не мав ніякого капіталістичного діла”¹⁴.

Взимку, відпочиваючи від напруженої праці, Є. Чикаленко наполегливо читав і вивчав сільськогосподарські часописи та книжки, а навесні здобуті теоретичні знання застосовував у своєму господарстві. Недаремно сучасники називали його експериментатором, який спочатку на невеликих ділянках землі проводив агрономічні досліди, запроваджував продуктивніші землеробські знаряддя, які через консерватизм місцевих селян не були раціонально використані у їхніх господарствах, а здані до музею.

Результати своїх винаходів Євген Харлампієвич починає записувати і оформляти у вигляді книжечок для масового народного читача, які згодом стають дуже популярними. Називалися вони “Розмови про сільське хазяйство”. Перша книжечка побачила світ в Одесі у 1897 році (її видало Південноросійське товариство друкарської справи) і започаткувала цілу серію із 6 брошурок: “Чорний пар та плодозмін”, “Худоба: коні, скотина, свині та вівці”, “Сіяні трави, кукурудза та буряки”, “Виноград”, “Сад”, “Як впорядкувати хазяйство в полі”. У 1900 році Є. Чикаленко відправив Благодійному товариству вже четверту книжечку “Сіяні трави”, а 1901 “денно і нічно” працював над “Садом”¹⁵, використовуючи в ході роботи багато спеціалізованої літератури, яку йому радили фахівці.

Про популярність книжечок свідчить великий читацький попит на них. Вони розходилися багатотисячними тиражами за короткий час, а голова Благодійного товариства видання загальнокорисних та дешевих книг у Петербурзі П. Стебницький неодноразово писав авторіві “Розмов”, що товариство не встигало їх видавати. Так, на початку 1911 року він повідомляв: “Страшне діло, скільки оце довелось одразу видрукувати Ваших брошур — ніколи такого не було”¹⁶.

Є. Чикаленко інформував своїх приятелів про роботу над окремими книжечками, про труднощі, які виникали при їх підготовці та виданні, повідомляв про поневіряння його рукописів у міністерствах та цензурних установах у

пошуках дозволу, адже написані вони були “крамольною” українською мовою. З листів до Б. Грінченка стає відомо, що одеське видання “Чорного пару” тиражем 10 тис. розійшлося за місяць і автор, зважаючи на такий попит, почав клопотання, щоб його брошуру внесли до каталога міністерства землеробства¹⁷. Автор розповідав і про поневіряння своєї другої книжечки, “Худоба”, яка тривалий час блукала від одного міністерства до іншого у пошуках дозволу на видання. Не обходилося і без кур’йозів, коли одну і ту ж брошуру дозволяли в одному місті України, а в іншому забороняли.

Є. Чикаленко отримував схвальні відгуки на книжечки як від простих селян, так і від багатьох своїх відомих приятелів. Бібліограф і громадський діяч із Одеси М. Комаров пропонував йому у 1897 році звернутися до міністерства освіти з пропозицією, щоб воно внесло “Чорний пар” до своїх каталогів¹⁸. З листів Є. Чикаленка до М. Комарова видно, що першу “Розмову” — “Чорний пар і плодозмін” у 1897 році Вчений Комітет міністерства землеробства рекомендував як корисну для навчальних закладів нижчої освіти¹⁹. Високу оцінку популяризаторській діяльності Є. Чикаленка дав і письменник Д. Мордовець. Харківське сільськогосподарське товариство присудило Є. Чикаленкові за його “Розмови” велику срібну медаль, а полтавське висунуло його кандидатуру на здобуття золотої медалі ім. Левитського.

Із знайомства Б. Грінченка з першою брошурую Є. Чикаленка розпочалися їх взаємини та листування. Б. Грінченко вже цій першій книжечці дав високу оцінку та побажав авторові продовжувати писати в такому жанрі, щоб будити читача українським словом. “Се Ви дуже добре діло почали, а ще краще вчинили б, коли б на тому не перестали, а ще й далі друкували такі книжки [...] бо [...] вони [...] здобувають нові поля нашому слову і влекшують боротьбу за його права”, — писав письменник у листі від 2 березня 1899 року²⁰.

З листування Є. Чикаленка стає відомо, що він свої книжечки поширював переважно за власний кошт. У 1899 р. доклав 20 % до 50%-ої знижки на другу брошуру, яка розповсюджувалася додатком до часопису “Хуторянин”, органу полтавського сільськогосподарського товариства та збільшувала кількість його передплатників. У 1903 році подарував

3 тис. примірників “Саду” тому ж таки журналові²¹, за що отримав подяку від його редактора П. Дубровського, який давав авторові брошур багато фахових порад та консультацій.

Отже, роки проживання на селі не минулися марно для Є. Чикаленка. Маючи працелюбну й цілеспрямовану вдачу, він свої сили і знання вирішив реалізувати для поліпшення власного і селянських господарств, навчити консервативних і впертих “сільських дядьків” господарювати рентабельнішими методами. Передусім він розпочав боротьбу із найбільшим стихійним лихом степової України, яке завдало великих збитків хліборобам, — із засухами методом чорного пару. Його суть полягала в тому, що ріллю постійно розпушували, таким чином зберігаючи вологу у нижніх шарах землі. Цей експеримент приніс Є. Чикаленкові успіх вже в перший посушливий рік, бо на експериментальних ділянках він зібрав врожай без відхилень від норми. Крім засух, освоєним степовим угіддям загрожували й інші небезпечні стихії, які завдавали шкоди і тваринникам і землеробам: весняні повені та літні проливні дощі, які завжди рвали греблі у долині місцевої річки Кучурган і завдавали збитків тим, хто зібрав сіно, або десь неподалік пас худобу.

Крім землеробства, як вже зазначалося, другою провідною галуззю господарства Є. Чикаленка було розведення й утримання свійської худоби. І в цій галузі він показав себе не менш відповідальним господарем. Цілими днями, без втоми, міг перебувати у стайнях із худобою або овечих кошарах під час окоту та інтенсивного догляду за тваринами. Господар вивчав склад та тип тварин, їх поведінку, спостерігав за найбільш продуктивними видами. Усе це робив із великою любов’ю та хистом, бо писав, що “кожну скотину, кожну коняку знав в обличчя, але особливо [...] дивував чабанів тим, що пізнавав багато овець, хоч усі вони були однаково білі, без усяких одмін, але у кожній з них був свій індивідуальний вираз, як у людей, чого чабани не помічали, бо не придивлялися дуже, а я, проводячи цілі дні серед них на обкоті, помічав риси кожної”²².

Сучасники із повагою, без усякої іронії називали Є. Чикаленка “паном”. Ця назва була настільки популярною у його оточенні, що часто заступала його справжнє прізвище. Проте сусідні пани дивилися на Євгена Хар-

лампійовича як на “дивного пана”, який, не замислюючись, надавав селянам кредити під невисокі відсотки, дешево продавав або здавав в оренду землю на вигідних умовах: за четверту частину врожаю. Так, коли у 1899 році купив собі Кононівку із 1100 десятинами землі, то згодом продав 700 дес. цієї землі місцевим селянам у вигідних для них місцях, також продав 500 дес. землі у Перешорах.

Є. Чикаленко традиційно уважно вислуховував селянина-прохача і, як правило, його звертання не залишав поза увагою, спілкувався із селянами на рівних, без пихи і зневаги, яка була модною серед тодішнього панства. Він приятелював з окремими селянами, навертав їх до українства, читав і обговорював у їхньому колі українські твори. Із повагою ставився до освічених та небайдужих, мав великий вплив на них своєю поведінкою, способом життя, ставленням до народних традицій. У Кононівці, де населення розмовляло мішаною російською мовою, одразу почав говорити із місцевими селянами українською мовою, і цим на них справив неабияке враження: “Я розмовляв з ними, натурально, тільки по-українському; вони дивувалися тому і з посмішкою деякі казали, що так розмовляли їхні діди та баби, і намагалися говорити зо мною якнайчистішою московською мовою, думаючи, очевидно, що я знижуюсь до їхньої мужицької мови. А коли в Кононівку переїхала вся моя родина і вони почули, що ми всі говоримо раз у раз між собою і своїми гостями тільки по-українському, тоді вони зрозуміли, що бачать перед собою українських панів, які вміють говорити і по-московському, і на всяких чужоземних мовах, а за рідну свою мову вважають тільки українську, тоді й вони заговорили чистою українською мовою”, — писав він у “Спогадах”²³.

Справді, у родині Чикаленків ніколи не цуралися рідного слова, не розривали зв'язку із традиціями свого народу. Цим дивували навколишніх панів, які часто робили закиди: що це за пан, якщо він розмовляє “мужицькою мовою”. На подібні зауваження селяни з гордістю відповідали, що їхній пан і його діти знають й іноземні мови, але розмовляють рідною, батьківською, і цим вони дуже пишалися. А коли хтось із сусідів-панів зневажливо висловлювався про українську мову, називаючи її мовою кучерів, куховарок та

неінтелігентних людей, то Є. Чикаленко розривав з ними усякі стосунки.

Є. Чикаленко також дбав про підвищення рівня грамотності сільського населення, тому й подарував у Перешорах ділянку землі під будівництво місцевої парафіяльної школи, де вчителями були А. Трехбратський, О. Пилькевич, яких Євген Харлампійович переконував у необхідності постійної просвітницької роботи на селі через читання й обговорення українських книжок.

Незабутніми для селян були й вистави у кононівському маєтку Є. Чикаленка. Вони ставилися там регулярно із 1902 року. За сцену для артистів-аматорів правив оповитий виноградом ганок кононівського будинку, а акторами були діти Є. Чикаленка і місцеві селяни. У виставах брали участь і такі відомі особи, які приятелювали із родиною, як Ф. Матушевський, О. Скоропис-Йолтуховський. Вони ставили найпопулярніші у той час п'єси, складали навіть попередній репертуар, бо в одному із листів до П. Стебницького Вікторія Чикаленко писала, що на Великодні свята вони збиралися у Кононівці ставити кілька вистав: “Борці за мрії”, “Бурлаку”, “Як ковбаса та чарка”, на неї поклалися обов'язки декоратора, суфлера і перукаря у кононівському творчому колективі²⁴. Незмінним суфлером у ньому була і старша дочка

Лірник гостює у родині Чикаленків у Перешорах

Ганна. Вона згадувала, що на початку їхньої сценічної діяльності селянам давали незначні ролі, а згодом, помітивши, як вони зачували тексти і відповідально ставилися до своїх ролей, пропонували їм більші та серйозніші партії. Згодом у репертуарі аматорського колективу з'явилися “Мартин Боруля”, “Сто тисяч”, “По ревізії”. Ці незабутні вистави збирали селянські родини майже з усієї Кононівки, згодом до них приєдналися і глядачі з навколишніх сіл, і до 1917 р. там утворилося ціле аматорське товариство переважно із селян, у якому інтелігенція відіграла лише ролі репетиторів.

Євген Чикаленко безкоштовно розповсюджував серед селян і свої “Розмови про сільське хазяйство”, став ініціатором організації у Кононівці кредитового товариства, давав грамотним селянам читати літературу із власної бібліотеки, захоплювався кмітливими і розумними простими людьми — П. Мавлинкою, Р. Кобізьким, П. Оправхатою, перешорським економом Д. Лужанським, який служив у нього 20 років, і Чикаленко з ним міг відверто говорити на національні теми. Цей освічений селянин перечитав із домашньої бібліотеки Чикаленків усю українську літературу.

Селяни вважали Є. Чикаленка паном, який обходився з ними “по-людськи”, за що мав від них повагу та довіру, спокій у революційні роки, а від сусідів та поліції лише підозри. Селянин П. Римарчук, приятель Є. Чикаленка, який багато років служив у нього у Перешорах кучером і підтримував зі своїм паном стосунки все життя, навіть коли той проживав в еміграції, в одному з листів писав: “Не один, т. е. всі бідолашні селяни не однократно прибігали до Вас з разного рода просьбами і ніхто од Вас не виходив неудовлетворений ні в помочи ні в добрім совіті, а потому кождий честний гражданин, хто тільки знає Вас, считає себе во многим обязаним Вам [...] Ви все время обходилися з своїми робітниками, як с своїми рідними дітьми”²⁵.

У душі демократичного ставлення до простого народу Є. Чикаленко виховував і свою велику родину, захоплював дітей товаришувати із селянськими дітьми, проводити з ними спільні читання книжок. Він прищеплював любов до природи, гуманність до звірят та домашніх тварин. Часто брав дітей із собою у степ, де знайомив із строкатим рослинним та

тваринним світом, а вдома — із свійською худобою, кожною твариною, при дітях давав кожній ім'я, із любов'ю годував худобу із рук.

Тому й не дивно, що у родині Є. Чикаленка всі діти були переконаними українцями, любили свій народ та поезію його свят і обрядів. Традиційними як у Перешорах, так і в Кононівці, були відзначення свят Івана Купала, обжинків, зустрічі у Різдвяний цикл колядників, щедрувальників та засівальників. Родина Чикаленків була надзвичайно гостинною і комунікабельною, радо приймала близьких приятелів, влаштовувала спілкування у колі відомих і талановитих друзів. Часто у них гостювали або проводили відпустки С. Єфремов, М. Коцюбинський, А. Ніковський, П. Стебницький, брати Тобілевичі, особливо І. Карпенко-Карий та О. Саксаганський. Останній любив полювати у безмежних степах Херсонщини і мав у Чикаленка виключне право на полювання, бо сам господар цим не захоплювався і не дозволяв іншим вбивати звірів та птахів на його угіддях.

Отже, старосвітське середовище, у якому виростав і жив Є. Чикаленко, його зв'язок із простими людьми, їхніми традиціями, досвідом, приятелювання з дитинства із чабанами, селянськими дітьми та пієтет до них, формували генетичний зв'язок цієї визначної постаті зі своїм народом, усвідомлення себе його частинкою і заклало потужні народознавчі зацікавлення цього українця, які відбилися у його мемуарній спадщині.

Лише з глибокою любов'ю, спостережливістю і знаннями можна було так поетично і детально описати образи простих людей, як зробив це Євген Харлампійович у своїх “Спогадах”. Ці сюжети мають, безперечно, народознавче значення. Вони знайомлять нас із життям Херсонщини другої половини XIX ст.: її природою, кліматичними умовами, способами господарювання, розповідають про культивування у краї зернових культур, про традиції сінокосу і збереження сіна, провідну галузь степового господарства — вівчарство, способи догляду за вівцями.

За інформацією автора мемуарів можна уявити собі образ херсонського селянина, специфіку його одягу, найбільш поширену народну кухню, навіть познайомитися із технологіями приготування окремих страв, наприклад, із овечого молока. Цей матеріал є етнографічним джерелом для дослідження особливостей краю. Спостережливий Є. Чикаленко звертав увагу на

менталітет місцевого населення і в Перешорах і в Кононівці, яка належала у той час до Пирятинського повіту на Полтавщині, вказував на відмінності в окремих традиціях, світоглядах, поведінці людей у цих двох місцевостях України.

Опис у “Спогадах” херсонського цілинного й перелогового степу визнаний сучасниками за найкращий і найживописніший у мемуарній літературі, його порівнювали із художніми описами М. Гоголя та М. Коцюбинського. Автор соковито й майстерно, як уважний і небайдужий спостерігач, змалював його рослинний і частково тваринний світ, світ степових птахів, які водилися у ту пору на Херсонщині. Степ у Є. Чикаленка асоціювався із жайворонками, першими вісниками весни, які сповіщали про неї своїм чарівним співом із небесної високості, та оркестром “мільярдів степових коників-цвіркунів”.

У ту пору землі у Слобідській Україні не бракувало, і тому землероби обробляли лише рівнинні угіддя степу, а схили вкривала багата й різноманітна рослинність, низини ж буквально були всипані так званими “полуничниками” — плантаціями дикорослих полуниць та суниць.

Є. Чикаленко відзначав найпоширеніші землеробські традиції, які міцно увійшли у господарювання на Херсонщині: оранку перелогових земель у неосвоєних степах, кінний спосіб обмолоту збіжжя та ін. До впровадження парових машин хліб обмолочували лише за допомогою коней, при цьому на току облаштувався гарман, обнесений стовпами, які у кілька разів обтягувалися канатом. На тому гармані розстеляли снопи і заганяли в загорожу табун коней, щоб вони гарцювали на збіжжі. Кілька разів коней випускали, щоб зібрати солону і повернути снопи. Так робилося доти, доки не обмолочувалися усі колоски. Далі намолот згортали на купу, у “ворох”, і віяли лопатами. З перевіяного зерна граблями та віниками змтали колоски, потім переточували на великих решетах. Є. Чикаленко підкреслював таку особливість їхнього краю: клунь та стодол у степовій Херсонщині в кінці XIX — поч. XX ст. не було, а тому хліборобам треба було молити щоденно Бога, щоб за погоди зібрати і сховати хліб, бо просто неба, під дощами він міг попріти і пропасти.

Крізь усе життя Є. Чикаленко проніс незабутній образ херсонського чабана, який разом із підлітками-пастухами пас овечі отари серед

багатого різнотрав’я, яке іноді зберігалось у долинах протягом року. З раннього дитинства улюбленим заняттям Євгена були відвідини овечих кошар. Разом із пастухами він любив смакувати мамалигу із бринзою або в’ялену баранину (паструму), чи полуницю із овечим молоком. Приятелюючи з чабанами, він уважно спостерігав за їхнім доглядом тварин, любив слухати їхні розповіді про степові пригоди.

За описом Є. Чикаленка, старший чабан носив постолі і так звані мишини, штани зі шкіри. Він був обвішаний різноманітними інструментами, без яких не можна було обійтися в степу, доглядаючи тварин, зокрема пінцетами, якими чистили рани в овець, вони називалися джермарами. Також при собі кожен чабан обов’язково носив пушадло, яким пускали кров у тварин, різок із перепаленим синім каменем та баклажку із дьогтем для обробки ран²⁶. У господарстві Чикаленків вівці були поділені на групи, які називалися “сагмалами” (перший, другий, третій). Кожен “сагмал” на паші доглядав окремий пастух. Великий гурт овець називався “кирдом”, а кітні вівці — “гросами”.

Є. Чикаленко розповідав про традиції та способи догляду за вівцями у їхньому господарстві, про окоти та доїння тварин, приготування страв із овечого молока, таких як “будза”, бринза та гаряча “вурда” (страва, виварена із солодкої свіжої сироватки).

Найбільшою небезпекою у степу були вовки, яких у той час було багато. Ці звірі особливо нахабніли у голодну зимову пору, і тому добиралися майже щоночі до селянських господарств і завдавали їм значних збитків: витягували овець, свиней або домашню птицю. Були вони небажаними гостями і в господарстві Чикаленка, завдаючи іноді великого лиха. Наприклад, чого варті його розповіді про пригоду у овечій кошарі, коли наполохані вовками вівці збилися до купи, і у тій давці загинуло близько 200 тварин, або про спробу вовка викрасти годовану здоровенну свиню, випадково залишену на подвір’ї. Вовки крали овець і з отар, коли ті заходили глибоко в степ до долин, або балок. Є. Чикаленко розповідав і про викрадення хижакими лошат або коней, про методи самозахисту тварин та свого потомства. Не меншою небезпекою для людей у той час були оскражені вовки, окремі оказії з якими описані у “Спогадах”.

Цінними є і розповіді Є. Чикаленка про деякі методи народної медицини, що практикувалися на Херсонщині: вправляння вивихів, розтирання теплою оливою із замовляннями при різних захворюваннях. Стає відомо, наприклад, що при хворобах живота відома у їхньому селі знахарка баба Кіндратиха брала горщик, запалювала в ньому віхоть із клоччя, намоченого в спирті, і швиденько прикладала той горщик до живота, він втягував у себе живіт і дуже часто цей спосіб допомагав. При укусах чабанів кліщами вражене місце пропікалося розпеченою дротиною або цвяхом.

Не обійшов Є. Чикаленко у своїх “Спогадах” і народних обрядів, якими супроводжувалися весілля, релігійні свята, події народного побуту. Стає відомо, що традиційним для Чикаленків було відвідування їхнього маєтку майбутніми подружніми парами напередодні весілля. Кожна пара приходила із калачами, хустками та музиками — скрипкою і бубоном. Господарі розплачувалися за хустку і калачі, і тоді розпочиналися у їхньому дворі танці молоді. Особливо Євген запам’ятав старовинний український танець “Тропак”. Також поширеним на Херсонщині був і гуртовий “козак”, який танцювали попарно. Чикаленко відзначав, що такий танець він зустрів на початку своєї еміграції у 1919 році у бойків у Славську Карпатському.

Є. Чикаленко описав і святкування на Херсонщині найбільших християнських свят: Святвечора, Різдва, Великодня, Водохреща, масниця. Тут традиційно, як і в багатьох інших регіонах України, на Святвечір хрещеники носили хрещеному батьку, якого називали “нанашком”, вечерю й курку або гуску. Перед святами у родині Чикаленків випікалося багато здоби: калачів, бубликів, якими частували колядників, що ходили на Різдво цілий день. Причому у Перешорах колядували лише хлопчики, хлопці, а іноді й чоловіки, дівчата ж не ходили. Є. Чикаленко вже студентом позаписував усі перешорські колядки та щедрівки, які увійшли у збірку “300 найкращих українських пісень”.

Поетично описав він і відвідування їхньої оселі напередодні Нового року основними дійшовими особами свята — дідом із козою, Маланкою, Циганом та Жидом. Всі персонажі новорічного дійства, за традицією, були перодягнені: дідове обличчя закривала маска, “машкара із шкурлата”, на якій було виголене

чоло й щоки, а з рота стирчали великі білі зуби із гусячого пір’я. Парубок, який був козою, накривався вивернутим кожухом, одягав дерев’яну козячу морду із рогами. У ході дійства його нижні щелепи із довгою бородою клацали у такт мелодії пісень та гумористичних примовок. Дід читав першу главу із “Енеїди” І. Котляревського. На Новий рік також приходили сільські і дворові хлопці засівати.

Найбільше весняне свято Великодня діти традиційно проводили біля церкви в іграх та розвагах. Найпоширенішими були гра у “крем’яшки”, обмін крашанками та писанками, пускання на воду рахманам шкарлуп великодніх яєць, які допливали до них четвертої середи, і тоді святкували брахманський Великдень. Чикаленко відзначав, що таке суто народне свято і повір’я він спостерігав і в гуцулів, коли проживав у с. Жаб’ї у 1919 році. Молодь у великодню неділю розважалася на сільському вигоні: хлопці грали у м’яча, горобця, “циганську борню” за пояси, через голову, або боролися навхрест руками за крижі.

Часто у перешорській маєток Є. Чикаленка заходили сліпі лірники, які співали як духовні пісні, так і побутові жартівливі, частково їх Євген Харлампійович позаписував. Кобзарів-бандуристів на Херсонщині в той час ще не було. Вперше їх довелося побачити і почути Чикаленкові лише у 1880-х рр. у Києві, а потім у Харкові.

Багато цікавого із розповідей Є. Чикаленка можна почерпнути і про особливості народного одягу місцевого населення. Так у другій пол. XIX ст. на Херсонщині вже ні полотна, ні сукна у домашніх умовах не виготовляли, не вишивали й сорочок, а носили одяг із фабричного матеріалу. Жінки — коротенькі кофти німецького крою та кольорові спідниці. Чоловіки ж вдягали широчезні сині “китайчані” штани, білі або рябенькі короткі сорочки поверх штанів і підперезувалися кольоровими поясами із тканини — “краву”. Свити та кожухи шили вільним кроєм на зразок східних халатів, а не під стан, але свити були обов’язково з вилогами. У холодну погоду робочим одягом були ватяні коротенькі куртки із рукавами іншого кольору, аніж станова частина.

Із овечої вовни взимку господині пряли прядиво на лантухи та рядна, на верстатах виробляли вузенькі кольорові “паратарі”,

простилки, якими застеляли лави та стіни у хатах. У кожному селі було і по кілька народних майстринь, які гаптували килими різних узорів. Тобто під кінець ХІХ ст. у Перешорах фабричні тканини витіснили традиційні зимові селянські ремесла: ткацтво полотен, виготовлення якісних пряжі та сукна.

Отже, Є. Чикаленко у своїх мемуарах зафіксував цінний народознавчий матеріал, який дає можливість ознайомитися з особливостями етнічного складу населення у Перешорах і Кононівці, його психологічними типами, поведінкою, чеснотами, найпоширенішими місцевими традиціями, негативними і позитивними якостями народної вдачі. Оцінки Є. Чикаленка вважаємо об'єктивними, адже він, як вже зазначалося, мав справедливу і пряму вдачу, жив серед простого люду, спілкувався з ним, дбав про його культурний рівень та націоналізацію. Він однаково сильно захоплювався працелюбством, мудрістю, кмітливістю, майстерністю, організаторськими здібностями простих людей, і критикував їх за меркантильність, консерватизм, злодійство та шахрайство.

Є. Чикаленка із впевненістю можна назвати досвідченим знавцем свого етносу та народу. Його знання базувалися на багаторічних спостереженнях, досвіді, черпалися із безпосереднього життя. Вони не були узагальнюючими для всього українського народу, а скоріше краєзнавчими, базувалися на територіях Херсонщини та Полтавщини, але ці конкретні факти дають народознавцям матеріал для порівнянь з іншими територіями і певних узагальнень.

Є. Чикаленка називали втіленням ідеального образу українського "дядька-господаря", який ніколи не гордував біднішим від себе, не зневажав його проханням. Навпаки, цей незвичайний "пан", як вже зазначалося, мав просту натуру, яка відбилася у його зовнішності, поведінці, смаках, звичках, родинному укладі, який базувався на українських традиціях. Вже згаданий вище М. Єремійв називав Є. Чикаленка і в еміграції "українським поміщиком минулого століття, який на своїх грубих черевиках ніс

полтавську землю, традиції і на чужину і був невіддільний від свого народу", бо переніс "в цілком іншу епоху недоторканий образ українця [...], образ людини неполітичної, не амбітної, глибоко чесною та істотно ні від кого і ні від чого не залежної, яка цю внутрішню незалежність, оддичену від предків-запорожців, донесла, ні разу не схибивши, від рідних Перешор аж до чужого чеського цвинтаря"²⁷.

Київ

1 Панченко В. Український Дон Кіхот. "Головний ткач" матеріальної тканини нашої історії // День. — К., 2001. — 20 січня. — Ч. 12 — С. 5.

2 Рудницький М. "Щоденник" видавця Щоденника // Діло. — Львів, 1931. — Ч. 45. — С. 2; Ч. 46. — С. 2.

3 Корчинський М. По прочитанню щоденника Є. Чикаленка // Літопис Червоної Калини, Львів, 1931. — Ч. 4. — С. 4.

4 Дорошенко В. Великий громадянин // Літопис Червоної калини. — Львів, 1931. — Ч. 4. — С. 3—4.

5 Євген Чикаленко. Зібрання творів в 7 т. Спогади. 1861—1907. Уривки з моїх споминів за 1917 р. — К.: Рада, 2003. — Том І. — 432 С.

6 Лисянський Б. Є. Х. Чикаленко в Подєбрадах (Жмут спогадів) // Тризуб. — Париж, 1939. — 25 червня. — № 24. — С. 6.

7 Євген Чикаленко. Спогади. (1861—1907). — К: Темпора, 2003. — С. 99.

8 Єремійв М. Є. Х. Чикаленко в Подєбрадах // Хроніка 2000. — К., 1999. — С. 214.

9 Прокопович В. Пам'яті "Пана" // Тризуб. — Париж, 1929. — 14 липня. — № 29730. — С. 5—13.

10 Євген Чикаленко. Спогади. (1861—1907). — С. 50.

11 Там само. — С. 71.

12 Там само. — С. 77.

13 Там само. — С. 140.

14 Лист Є. Чикаленка до І. Липи 2 січня 1901 року // Державний архів Одеської області, ф. 164, оп. 1, спр. 11, арк. 50.

15 Лист Чикаленка Є. Х. Грінченку Б. Д. 14 грудня 1901 р. // Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ), ф. III, № 39968.

16 Лист Стебницького П. Я. Чикаленку Є. Х. 5 січня 1911 р. // ІР НБУВ, ф. 44, № 739.

17 Лист Чикаленка Є. Х. Грінченку Б. Д. 10 квітня 1897 р. // ІР НБУВ, ф. III, № 39991.

18 Лист Комарова М. Ф. Чикаленку Є. Х. 11 березня 1897 р. // ІР НБУВ, ф. 44, № 461.

19 Лист Чикаленка Є. Х. Комарову М. Ф. 20 липня 1896 р. // Відділ рідкісних видань та рукописів Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького, ф. 28/9, арк. 33.

20 Лист Грінченка Б. Д. Чикаленку Є. Х. 25 липня 1901 р. // ІР НБУВ, ф. 44, № 332.

21 Лист правління Полтавського товариства сільського господарства Чикаленку Є. Х. 10 лютого 1903 р. // ІР НБУВ, ф. 44, № 632.

22 Євген Чикаленко. Спогади. (1861—1907). — С. 120.

23 Там само. — С. 192.

24 Лист Чикаленка В. Стебницькому П. Я. // ІР НБУВ, ф. III, № 52887.

25 Євген Чикаленко. Спогади. — С. 194.

26 Там само. — С. 43.

27 Там само. — С. 216.

This article is devoted to the memoirs and letters written by Yevhen Chykalenko (1861-1929) who was an active member of Ukrainian national movement at the beginning of the 20th Century, political activist, founder of Ukrainian press, and a struggler for the development of Ukrainian language during the time when Ukrainian language was repressed and national ideas unpopular. The author of the article gives a detailed overlook of the childhood and adult memoirs of Ye. Chykalenko, his family and surroundings as well as traditions of his family life style. His image corresponds to the ideal "land-lord", knowledgeable in the life and traditions of his folk.